

ԲՍՋՄՍՎԷՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

ՌՅԿԷ - ՌՅԿԸ

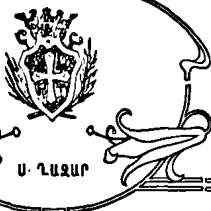
ՀԱՅՈՐ

ՁԵ

1928

ՅՈՒԼԻՍ
ՕԳՈՍՏՈՍ

ԹԻԻ 7-8

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈՁՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

(Շարունակութիւն, տես Բազմավէպ 1928, էջ 81)

Մեր մարտի մատենախօսական յօդուածին՝ մէջ խոստացած էինք յատուկ հետազոտութեան նիւթ առնուլ և ճշմարիտ բանասիրութեան այժմեան տուած լոյսերու օժանդակութեամբ հաստատել Հայաստանի մէջ նախ քան զՄ. Գրիգոր Լուսաւորիչ քրիստոնէութեան քարոզութիւնը, ընդդէմ մեր հոգեկից Մեծ. Հ. Վարդան Վ.ի, որ անոր զոյւթիւնը ջանացք էր ժխտել իւր նոր հրատարակած Կարեւոր խնդիրներ Հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն՝ քննադատական ուսումնասիրութեան մէջ:

Չէինք ուզեր ի զուր ժամավաճառ ըլլալ վերջինքն զառնալով մեր նախորդ գրախօսականին վրայ, ուր առանց բնաւ հետազոտուելիք նիւթին էութեան մէջ մտնելու և ապացոյցներու նկատմամբ արտայայ-

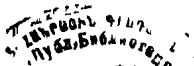
տունելու՝ բաւականացած էինք մի միայն ցուցնելով (— շատերու մէջէն քաղուած մի քանի օրինակներով միայն) — որ այդ երկասիրութիւնը պարունակած սխալներու և անուշադրութեանց ու հակասութեանց պատճառաւ հետի է յանասիրական ծանրակշիռ հեղինակութիւն մ'ըլլալի. բայց որովհետեւ այժմ Մեծ. Հայրը նոր պաշտպանողականով՝ մը կը համարի մեր ներկայացուցած դիտողութեանց զօրութիւնը տկարացնել, ստիպուած ենք վերստին համառօտիւ շեշտելու, և ինչպէս սովորական ընկերական բարբառով կ'ըսուի՝ կետերը ղեկի ի—երուն վրայ, և հաստատել որ հակառակ պաշտպանութեան համար Թափուած բոլոր ճիգերու, մեր դիտած բոլոր սխալները կը մնան սխալ, բոլոր հակա-

1. Բազմ. 1928 էջ 81-92.

2. Հ. Վարդան Վ. Հացունի. Կարեւոր խնդիրներ

Հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն. տպ. 1927.

3. Բազմ. 1928 էջ 181-195 «Քննադատներու».

սութիւնները կը ֆիան նոյնպէս հակասուեթիւն:

Հետեւինք իր թիւերու կարգին մի առ մի:

1. — Եթերիայի վկայութեան նկատմամբ մատենանշուած հակասութիւնը մերժելու համար, կը հնարէ իւր տեսութեան մէջ բաժանում մը երկու զատ խնդիրներու՝ զոյաբիւն և վաւերականութիւն՝ Արգարեան թղթակցութեան մէջ, առանց անդադառնալու որ հակասութիւնը բարձուած չէ այսու, այլ աւելի բարդուած. որովհետեւ եթէ անգոր է ականատես Եթերիայի վկայութիւնը Արգարեան թղթոյն վաւերականութիւնը ցուցնելու համար, նոյնպէս անգոր է նաև մինչոյն ուխտաւորութիւն վկայութիւնը թիւրմայիան գերեզմանին վաւերականութիւնը ցուցնելու համար. և միշտ հակասութիւն է մին ընդունել և միւսը մերժել: Բաց աստի կարելի՞ է արդեօք վաւերականութեան խնդիր յարուցանել գրութեան մը նկատմամբ որուն սկզբնագիրը տեսած ըլլալը կը յայտնէ Եթերիա:

2. — De-Vitի վկայութիւնը բերած էինք ապացոյցանելու համար՝ որ այն Արգարե, զոր Մեծ. Հեղինակը համարած էր իբրև աբաթ թագաւոր մը, սխալ մեկնելով Տակիտոսի գործածած աբաթ անուան իմաստը, է նոյն ինքն Եղեհայոյ և Ուրոյնիաց թագաւորն Արգար. իսկ թէ ինչպէս այդ Արգարը կրնայ նաև Հայոց թագաւոր անուանուիլ, արդէն կանխած ու յայտնած էինք որ անոր բացատրութիւնը վերապահած ենք առաջիկայ յօդուածին:

3. — Միակ բացատրութիւնն է որ պիտի կարենար նկատողութեան արժանի համարուիլ, եթէ թերութիւն մը պատրուակել ուզած ժամանակ՝ երևան չհանէր աւելի ծանր թերութիւն մը բանասիրական անհշտութեան. որովհետեւ մինչ յառաջ բերուած վկայութեան մէջ Նիկիեփոր գործածած է Հրեաստան անունը պարզ իբրև գաւառի մասուն, գուգելով անոր հետ Գալիլիա, Սամարիա, Եղով անունները, ինքը լռելով այս վերջին գաւառները և միայն անշատ Հրեաստան անունն առնելով, առաջ բերած է շփոթութիւնը՝ վերածելով զայն

իբրև աշխարհի նշանակ, մանաւանդ երբ գիտուի որ «Հրեաստանն ու յրապակեքն զատ» բացատրութեան վրայ աւելցուցած է Արարիա, Ասորիք աշխարհներու անունները:

4. — Կը պարունակէ թանկագին խոստովանութիւն մը, որ մինչ մեր յարգանքը կը յաւելու Հեղինակին նկատմամբ՝ իբրև անձի, ոչ նոյնպէս կը նպաստէ իբրև բանասիրի՝ համարաւոյն և քննական լրջութեան, որուն թերին՝ զոր նկատած էինք, կարող չէ ծածկել ապաժաման հետազօտութիւն մը, քանի որ գիտենք որ վկայութեան կոչուած է իբրև ապացոյց հեղինակ մը՝ զոր չէր կարողացած, և որուն համար այժմ կը ստիպուի յայտնելու: «Էս կուխառ անքս լունէի Դիոնի գործը՝ զոր յետոյ տեսայ և կրցայ լաւագոյն ուսումնասիրել հարցը»: Իսկ ապաժաման երկար հետազօտութիւնը այլ ևս զմեզ չի հետաքրքրեր:

5. — Աւելորդ կը համարինք վերստին կրկնել «Որք ընթերցողք և կատարեք գլխաւսկ երկոցունց ընտրելոցն» Սամուէլեան յիշատակարանի ուղիղ հասկացողութիւնը. բաւական ըլլայ աւետարանական յորդորը՝ որ ընթերցունք ի միտ առցէ:

6. — Հակառակ Հեղինակին ենթադրութեան՝ նկատած էինք որ Եղիշէի «Թաղեոս յԱրևելս պատահե՛ք բացատրութեան մէջ, Արևելք բառը Հայաստանն ալ կը նշանակէր և բերած էինք նաև զանազան օրինակներ. արդ Հեղինակն իր պաշտպանողական մէջ վկայութեան կոչելով Եղիշէի հետեւալ մէկ խօսքը՝ Տրդատայ համար, որ «լուսաւորեաց զխաւարային կողման Հիւսիսոյ, զոր և այժմ (ԱԾՕ—ին) կամին կորգել հանել խաւարասէր որդիքն արևելոց» որ էին պարսիկները, կը հարցնէ: «Ո՞վ լաւագոյն կրնար մեկնել արևելքը՝ քան զայն գործածողն ու ժամանակակիցը»: «Իսկ Հայաստանի Հիւսիսասլոյնութեան ուրիշ հին փաստեր տուած էի», կ'ըսէ և կ'անցնի դաս մը տալու թէ ինչպէս պէտք է շփոթել մեր դասական հեղինակաց ոսկեղէն բարբառը՝ միջնադարեան գրիչներու լեզուին հետ:

Արդ առանց հարցնել ուզելու Մեծ. Հե. զինակին թէ երբ կը սկսին իրեն համար, և երբ կ'աւարտին Միջին դարը և միջնադարեան կոչուած հեղինակները, քանի որ յաճախ այդ միևնոյն ծրարով պարուրուած են իր գրութեանց մէջ զանազան հեղինակներ և զանազան թուականներ՝ առանց ժամանակեան որոշ խորոցի մուշաղիր Ելլալու, տեսնենք թէ արևելք բառն ստուգիւ ինչ իմաստ ունէր նոյն ինքն Եղիշէի և իր ժամանակակիցաց համար:

Նոյն իսկ հարեանցի ակնարկ մը կը բաւէ ցուցնելու՝ որ Եղիշէ արևելք բառը գործածած է բոլորովին անխտիր՝ ըստ պարագային և զանազան իմաստներով, ինչ որ դժբաղդաբար վրիպած է Մեծ. Հօր մտադրութենէն:

Եղիշէ՝ բաց ի զանազան բացատրութեանց՝ ինչպէս որդիքն արևելեայց, յարձակովն արևելեայց, իշխանն արևելից կայն, ուր միշտ Պարսկաստան կը հասկցուի արևելք բառով:

— Ե՛լ 23 ընդհանուր իմաստով կը գործածէ զայն, երբ քրիստոնէութեան ծաւալման ակնարկելով՝ կ'ըսէ. «Համատարած ընդ ամենայն երկիր, ընդ ծով և ընդ ցամաք և ընդ կղզիս, ոչ միայն ընդ արևմուտս, այլ և ընդ արևելս, այլ և ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ, և միշտցս լի է հոծութեամբ»:

— Ե՛լ 45 մոգութեան վարդապետութիւնը կը ձկտի լինու զամենայն երկիրն պարսից և ևս անոր յարեանս հասանել»։ որով Պարսկաստանն ալ անգրագոյն հրնդկական աշխարհը կը նշանակէ:

— Ասոր հակառակ Ե՛լ 8 երբ յիշատակելով թէնդոս կայսեր առաջած Անատոլ անուամբ զօրավարը՝ կ'ըսէ, «որ էր նորա պարապետ արևելից» կը հասկնայ Հայաստանն ալ ապրին՝ Բիւզանդական կայսրութեան փոքր Ասիոյ սահմաններու գաւառները: Եւ յետոյ

— Ե՛լ 46 Հայաստան ինքնին կ'ըլլայ Արևելք՝ անուղղակի բացատրութեամբ ու լռելեայն, երբ արևմուտքի հակադրելով զայն՝ կ'ըսէ. «Ընդ մերոյ աշխարհի շարժմանն՝ և արևմուտք մեծապէս շարժեցան»։ ինչ որ քիչ վերջ շատ աւելի բացայայտ կերպով կը ծանուցանէ:

— Ե՛լ 55, ճիշդ գրեթէ երկու տող վայն վկայութենէն զոր, ինչպէս վերագոյն յիշեցինք, Մեծ. Հայրն իբրև ապացոյց քաղած էր հակառակ մեզի. «Եւ իբրև յաճախման եղեն մեծի թագաւորին, և ընթերցան գգիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին: Եւ մինչդեռ երանելին թէնդոս հարցանէր զամենայն սինդլիտոսն, և հնարս իրացն կամէր գտանել խաղաղութեան, և հոգ տանէր մեծաւ յոժարութեամբ, զի մի ԵԿԵՂԵՑԻՔԻՍ ԱՐԻՆԵԼԻՑ (այսինքն է Հայաստանի) յաբլըտակեացին յանօրէն հեթանոսացն»:

Այսչափ անաւաստիկ բաւական համարուի հաստատելու համար որ Եղիշէ դիտում ունեցած չէ բնաւ Արևելք բառի սահմանէն արտաքսելու Հայաստանը, այլ թէ ընդհակառակն նոյն իսկ միայն արևելք կոչուել հոմանիշ և համազօր ճանցած է երբեմն՝ Հայաստանի՝:

Տեսնենք հիմա նոյնպէս թէ ինչ կը մտածէին նաև ժամանակակիցները արևելք բառի նկատմամբ, և ի սէր համառօտութեան զանց ընելով բազմաթիւ վկայութիւններ, զանց ընելով խորենացւոյ Հոբիփսիմանց ճառը, ուր քանիցս յեղչն դուած է ոչ միայն արևելք իբրև Հայաստանի արտայայտիչ, այլ դեռ աւելին՝ Պարսկ և Պարթևաստան կոչումները՝ որակելով յաճախ Հայ ազգն և հայ աշխարհը, առնունք մի միայն անհրեքելի հանգամանքով և վճռական ազդեցութեամբ՝ Շահապիվանի ժողովոյն վկայութիւնը, ուր համազօրմար հպիսկոպոսունք և հարք, (որոնց մէջ հաւանօրէն կար նոյն ինքն Եղիշէ վարդա-

1. Ս. Հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի Մատենադարանը ըստ ընտրելագոյն ընթերցումոց զըջագրութիւնների. 1859. էջերը նշանակած են ըստ մեր այս հրատարակութեան:

2. Հետաքրքրական է նկատել որ Եղիշէի մէջ Պարս-

կաստանն ալ ճիշդապէս համարուած է Ե՛լ 123 ուր կը կարդանք. «Նաև այն ևս չար է մեզ քան զամենայն, զի ոչ զուգնացեալ ոչ խոտորեցաւ ի նոցա օրէնսն, այլ այր մի համակողն, երևել ընդ ամենայն վերին աշխարհս»:

պետն ալ), իրենց ժողովական վճռոց պաշտօնական գրութեան մէջ այսպէս կը խօսին. «Առաքելական կանոնն և Նիկիականն հաստատուն կացցէ, և մեք հնազանդեալք եմք և որ ինչ պիտոյ է ի նոսա ի լրութիւն, և մանաւանդ ի մէջ տանս թորգոմայ և ԿՈՂՄԱՆՏ ԱՐԵՒԵԼԻԱՅՈՅՑ՝ հաստատեցուցուք»:

Ուրեմն Հայաստանի համագումար վարդապետները իրենց աշխարհը որակելու համար չէին տատամսիր բնաւ ի մէջ տուան թորգոմայ և կողմանց արեւելեայցս բացատրութիւնը գործածելու, և այս ոչ թէ Միջին դարերու մէջ, այլ 443-ին, որ է բաւլ յառաջ բերուած 450 թուականէն եօթը տարի առաջ:

Գծարդարար Մեծ. Հեղինակը սովորութիւն չունի ընդհանրապէս հեղինակաց վկայութիւնները միահամուռ և ամբողջովին կարողալու և ուսումնասիրելու, այլ միայն քաղելով ինչ որ իր անձնական տեսութեան նպատակը բերելով մ'ունի, կ'անտեսէ բոլորովին միւս ամէն վկայութիւնը, որքան ալ ծանրակշիռ ըլլան և բոլորովին տարբեր լոյս սփռեն հետազոտութեան խնդրոյն վրայ: Այս պատճառաւ սխալուած են յաճախ յառաջ բերուած եզրակացութիւնք: Նոյն իսկ Եղիշէի այս խնդրական կէտին մէջ, «որպէս և թաղեալ 8ԱՐԵՒԵԼԻՍ պատահե», եթէ քիչ մ'աւելի ուշադիր ըլլար և յառաջ վարէր երկու տող մ'ալ աւելի՝ ընթերցումը, ապահով ենք որ ի զուր պիտի չաշխատէր Հայաստանն Արևելքէն անջատելու և զթաղէս Հայաստանի Առաքելութենէ զրկելու, որովհետև իսկոյն պիտի անգրադառնար թէ ինչպիսի՝ անխուսափելի հասկատութեան մէջ է: Եթէ հաւանինք վայրկեան մը՝ ինչպէս ջանաց ապացուցանել, որ Արևելք բառով պէտք չենք բնաւ Հայաստանն իմանալ, և եթէ ընդհակառակն՝ ապացուցուած ընդունինք իրեն հետ՝ որ Հայաստանի աշխարհագրական բնորոշումն է

հիսուսային կողմը, այնու հանդերձ և միշտ անհրաժեշտ ստիպուած պիտի ըլլանք խոստովանելու որ Հայաստանի մէջ քրիստոնէական քարոզութիւնը տեղի ունեցած է առաքելի մը ձեռնդով, թէպէտ և այդ միւս չև ցարդ մեզ աւանդուածին պէս թաղէս չի կոչուիր, այլ ինչպէս Եղիշէն կը յայտնէ՝ Անդէաս կ'անուանուի: Թառաջ բերենք ամբողջութեամբ Եղիշէի այդ պարբերութիւնը, ուր Առաքելոց քարոզութեան վայրերը կը յիշատակուին՝ այսպէս. «Փռութեան ամենեքեան ճեպել յիւրաքանչիւր կողմանս ըստ առաջնորդութեան սուրբ Հոգւոյն. ինքն Պիտրոս ի մեծն Հռոմ, Մարկոս յԱլեքսանդրիա, Թովմաս յաշխարհն հնդկաց, ՈՂԵՍ ԵՒ ԹԱԴԵՈՍ 8ԱՐԵՒԵԼԻՍ ՊԱՆՏՆԷ, և Փիլիպպոս ներքինոյն ի վերայ կառացն ուսուցանէ և մկրտէ, և առաքէ զնա զօրութեամբ Սուրբ Հոգւոյն ի յԵթովպիա, զտանի և Յովհաննէս ի յԱթիա, որպէս և ԱՆԴՐԵՍԱՍ ի ԿՈՂՄԱՆՏ ՀԻՍԻՍԹՈՅ: Եւ ճէպէին ամենեքեան՝ ոմանք ի կղզիս հեռաւորս, և այլք ի խորշս և ի զոգոս ցամաքի ձգեալ սկիռցան յամենայն կողմանս երկրի: Իսկ Պաւղոս սկիզբն առնու մկրտել ի Դամասկոս, և անդադար ընթացիւք հասանէ յԵրուսաղէմէ մինչև ի Լիւբիոն»:

Ուրեմն Եղիշէի այս ընթերցման հետեանքն անխուսափելի է. կամ արեւելքն է Հայաստան, և այն ատեն թաղէս կը քարոզէ հոն. և կամ Հիսիս է Հայաստան, և այն ատեն՝ Անդրէաս է իւր Առաքելը: Երկու պարագայի մէջ ալ Հայաստան Ս. Լուսորդէն շատ առաջ և առաքելի մը ձեռնդով կը լուսաւորուի քրիստոնէական ճշմարտութեամբ:

7. — Անազան հնտորուած հոգեբանական խորհրդածութիւն մը կարող չէ պատրուակել զբական և պատմական հակասութիւնը զոր դիտել տուած ենք:

8. — Հարկ չենք տեսնել երկար բա-

1. Հոս արժան կը համարինք զիսկ տալ որ հաւանորէն Եղիշէի բնագրէն մի քանի տող պակաս է զըրջագոց օրհնակողներու անուշադրութեամբ, որովհետև առաքելոց անուններն ամբողջութեամբ չեն, և հետեալ բար իրաւից կը համարինք մասնէլ որ Յարթողիմէս

սի անուան հանդէպ ի սկզբան դրուած պիտի ըլլար իբրև իրեն յատուկ առաքելութեան վայր՝ ուղղակի Հայաստան, և այն պատճառաւ ալ թաղէսի համար ալ փոխանակ նոյնը կրկնելու երկրորդ անգամ, բնական համարուած է յարեւելս՝ ընդհանուր առմամբ:

ցատրուժեանց յիշատակուած ձեռնարկին հակասութիւնը ցուցնելու համար իթէ «Առաքելաց վարդապետութիւնը» հայ առանձնաբերական պարզեցողական եկեղեցի կը վկայէր անոր մը, յայտնի է որ զայն կ'առնու այդ աւանդութիւնէն, և եթէ կ'առնու՝ ինքը չի հնարեր: Միանգամայն ուրիշէն առնուլ բան մը, և միևնույնը ինքը հնարել, ահաւաստիկ հակասութիւնը: — Դարձեալ դիտենք որ կարելի է արդեօք լրջութեամբ ենթադրել որ ասորի հեղինակ մը հայկական աւանդութիւն մը հերքել ուզելով, և միւս կողմանէ ալ մասամբ ցոյցացով տայու համար մեզ ստեղծած ըլլայ փոխանակ Աղդա-թա-զական քարոզութեան Ազգէի մը քարոզութիւնը:

Ծ. — Քիչ վերջ առիթ պիտի ունենանք փաստաբան վկայական վերստին անդրադարձաւու և հետազոտելու անոր բուն իմաստը. բաւական ըլլայ այժմէն յայտնի միայն որ անոր ուղիղ հակացողութեան

համար հարկ չկայ դիմելու մինչև Ջննոր Գլակացոյ բացատրութեան, որ եօթներորդ դարու հեղինակութիւն կ'ըստի:

10. — Բացատրելու համար թէ ինչպէս այլեր, այսպէս նաև Հայաստանի մէջ, կրնային գերեզմաններ այլալուիլ, օրինակ բերած էինք Հոռոմայ մէջ անգամ Ս. Փարիանոս քահանայապետին սկերաց Ան-երեմի(Աթ(Ա)Յ(Ա)ՄԸ այնու հանգեք մը անոր գերեզմանը միշտ և անընդհատ զգուշութեան ու պաշտաման առարկայ եղած էր. յիշելով միանգամայն որ երբ 1915 թուին գերեզմանը բացուեցաւ, փոխանակ սրբոյն նշխարաց՝ մէջէն ելաւ բոլորովին անմարդունելի ոճով հոն թաքուցուած ՄԱԻՄԻԱ մը: Կը ցաւինք որ Մեծ. Հայրը մտազբաղու թեամբ մեր ըսածին բոլորովին հակառակ հակակցեր է, ինչպէս բոլորովին սխալ հասկընուած է նաև մեր ըրած յիշատակութիւնը նախնաց incubation կոչուած սովորու թեան¹, որով շատ դիւրին էր որեւէ մէկու

1. Այս առթիւ կ'արժէ վերստին անդրադառնալ այդ վարդապետաց ազդրութեան վրայ և կորցուլ նշխարութիւնը մը Բազմադարյան մէջ (Գար. Գ. էջ 101) ուր ամեն բացատրութեան աւելի պայծառ նկարագրած է incubation-ը սովորութիւնը:

Ճիշդն անցնելու զարդ օժեանս երկուս, զէջ եղև նոսր զիպէլ այլ քաղաքի միջ: և արտաքին քաղաքին վկայանց մի սուր արկնոյն թեկզի: Իբրև պատահեաց այնմ, էջ սոփեստէն, և իւր վանս ունէր ի ներքս ի վերկայանցի անդ. իսկ մազեաբարանոցն ունէին վանս իւրեանց ի քաղաքին: Եւ իբրև կերաւ հաց սոփեստէն, հարկ անկողին, և փակեաց զդուրս վկայանցին, և ինքն ի նիտս եղեալ ի վերայ անկողինն, կամէր լինել ի կողմն, մինչ զեռ արթնուլ էր, աւօք բացօք տեսնէր, զի յանկեաց բացան զդուրս վկայանցին, և եղև ժողով մեծ բազմութեան վկայիցն, որ երեկոցն մեծապէս փառօք: Եւ ելանք ընդ առաջ նոցա սուրբ տեկնէն թեկզիզ զարդարեալ մեծապայծառ, զի նշուլք ուղեւ ի լուսոյ հառանէին ի նմանէն. և անէին միմեանց ողջոյն, և ասէր նոսառ արկնոյն թեկզի՝ Թէ Բարի՛ եկեք, սերկէլք բարեկամք, և վաստակաւորք Քրիստոսոսի: Տոնեալք միմեանց ողջոյն, արկեալք զեռաքանդիւր զաթոնսն, նստին կարգաւ: Ապա սկսանէին սուրբքն խօսել, և ասէին. Սուրբքն տեսն, որ չի են հրամարեալ յերկէս, զեռ եռ աստէն ի նեղութեան են, են որք ի կապանս են, որք ի փեղակէս են, են որք յաքսորս, և են որք յայլ բռնութեան են ի զբարտաութեան ի հարկս ի ի խոշորապանս չար. չարանաց: Եւ մեք փութապէս փողովեաց, զի մի՛ անտեսութեամբ անփոյթ արարցուն նախանձանդեր լինել

տեսն հաւատեցուց, Վասն զի մանաւանդ բազում մշակք տեսն խափանեալ կան, և բազում մալքք խո, պանացան. պարտ է մեզ զխափանելու մշակացն զՎարդն խափանել, զի Բարեալ մշակ ի զործ իւր կանխեսցէ: Եւ քաջ մշակն Բարեալիս յիւրեք գործին կար իւր փանեալ: Արդ եկալք առաքեացուք ի մէջ իբրև, որք երթիցն վճարքինն ի կենաց զշարադրոն Վաղես, Ապա միւսն անուն իւր Սարգիս ի նոցանէ, և միւսուրեք Թեոդորոս. արձակէին զնոսառ, զնէին ժամ և ասէին. Ի սոյն ժամ եկեալիք զուց և մեք, Եւ յարուցեալ զնացին և մեկնեցան:

Եւ զայս ամենայն լուսեալ սոփեստէն, որ էր ի վառյանցին, և տեսեալ զայս տեսել աւօք բացօք, և կայր զարմացեալ, և անցուն լինէր մինչև յառաւօտն զցայտն: Եւ ընդ այդս այգոյն եկին հասին մազեաբարանոցն, և ասն ցափեստէն: Արի զնացուց զճանապարհս: Եւ իսթաթաթառառ լինէր, և ոչ կարէր ի տեղոյն խաղալ: Իբրև սկսան նոցա ստեղծել զնոս, իսկ նա Թաւանայր, հանէր զզոյն, ոգի զզուով ամէր, և ոչ կարէր բանիցն տալ պատասխան ի մինչև յերեկոյ: Ապա իբրև երեկոյ եղև, թողին զնա մազեաբարանոցն ի վկայանցին, և զնացին ի քաղաքն ի վանս իւրեանց: Եւ սոփեստէն փակել զդուրս վկայանցին, և ի կողմն եղեալ յիւրեանս տեղաւոր, յանկարծակի զարձեալ երեկոցն նոս, զի բացան զդուրս վկայանցին, եկին կուտեցան, և լի եղև վկայանցն նոցան վկայիւք: Եւ ելանէին միմեանց ընդ առաջ մեծա արախուրձաբան, և ասային միմեանց ողջոյն. Եւ ասա արխանէին զաթոնս իւրաքանչիւր կարգաւ յորինեալ բոլորէին կարգէին ի նստել: Ապա զայն սուրբքն Սարգիս և Թեոդորոս երկեքսն ի զործոյն՝ յոր

սրբոց նշխարները գողնալ. և այս ոճով ալ կրնար ասորի ուխտաւոր մը գողնալ Ս. Բարթողիմէոսի մասունքը. ինչ որ ինքը համարած է սխալմամբ լուկ սպասում մը տեսիլը տեսնելու և ըստ այնմ կը շոյալէ ինչո՞ւ հարցունելու շարք մը:

11. — Դարձեալ Ս. Բարթողիմէոսի նշխարաց յայտնութեան նկատմամբ մատնանշած էինք Մեծ. Հեղինակին ցով երկու դրութիւն. — մերժելու ազգային պատմչաց աւանդած տեսիլները, և ընդունելու յոյն պատմչաց Անաստասի կայսեր ընծայած տեսիլը: Տրուած բացատրութիւնն ուղղակի ինդընէ շեղում մ'է և այնու հանգերմ կը հաստատէ նորէն մեր ըսածը. «Անաստասի ժամանակակից պատմիչն վկայութեան մէջ իրական է Ս. Բարթողիմէոսի նշխարաց գոյութիւնը Յունաց ցով»: Արդ կը հարցունենք ինչո՞վ իրական է այդ նշխարաց գոյութիւնը՝ եթէ ոչ միայն Անաստաս կայսեր ընծայուած տեսիլքին զօրութեամբ, որով ի Դարաս Միշագետաց կը շինէ եկեղեցի մը և հոն կը փոխադրէ զանոնք, առանց որոշել կարենալու թէ ուսկի՞ց արդեօք կը հանուին այդ նշխարք:

— Դարձեալ երբ «Թէոդորոս վերծանող մատենագիրը... կը վկայէ... և Նիկիեփոր կալիստոս Ը դարուն կը կրկնէ» միևնոյն բանը, իրականը շուշմէնք արդեօք անխտիր այդ երկու հեղինակներէն մին կամ միւրը յիշատակելու, առանց երկուքը միասին առնելու կամ միոյն աւելի քան միւսին նախադասութիւն տալու:

12. — Մեծ. Հեղինակին հաստատութեան հակառակ, ինչ որ վերստին կը կրկնէ այս պաշտպանողականին մէջ, որ «Պ. Դա-

րու վերջերը Թովմայի հանգստարան մը կայ իրապէս Եղեսիոյ մէջ», ճակատեցուցած էինք Տիւլէնի սրամիտ հարցումը թէ ուսկի՞ց եկած էին այդ առաքելական եշխարք: Կ'երևի հարցման հոգին լաւ թափանցուած է. Տիւլէն ոչ թէ հետաքրքրութիւն ունի իմանալուն, այլ այդ փափուկ հարցմամբ՝ երգիծական, հարցում մը կ'ընէ եղեսպուց կեղծուպատիր աւանդութեան որով կը համարէին Ս. Թովմայի առաքելոյ գերեզման մ'ունենալ իրենց մէջ:

Ուրեմն շատ պայծառ է մեր նպատակը Տիւլէնի այդ երգիծական հերքումը—հարցումը յառաջ բերած միջոց. — Եթէ անհիմն կը համարուի Հայոց աւանդութիւնը թէ իրենց աշխարհի մէջ ունին Թովմաս Առաքելոյ նշխարներն, որովհետեւ միևնոյն Առաքելոյ գերեզմանը կը գտնուի Եղեսիոյ մէջ. արդ երբ կ'ապացուցուի որ այդ եղեսպական գերեզմանը բոլորովին յերիւրանց մ'էր, նովին իսկ գործով հայկական աւանդութեան հաստատուած կը մնայ իւր զօրութեան մէջ:

Մեր առաջիկայ յօդուածին ընթացքին մէջ առիթ պիտի ունենանք տեսնելու որ այդ Թովմայեան ինքնահնար գերեզմանը, պէտք է աւելի հաստատուն հիմամբ պարուհալէր Թագէտոս առաքելոյ նշխարները:

13. — Վերջին պաշտպանողական նոր բացատրութիւնս կը շնորհնք ընթերցողաց. հաճին յէջ 95 «Տաթև անունէն հանուած ձև ու վէպ մ'է Ստաթէոս» պարբերութեան վերջն ազուցանել զայն իբրեւ կարևոր errata—corrigé մը, զօրութեան իմաստը լաւ հասկնալու համար: Մենք վերջին անգամ մ'ալ կը հարցնենք Մեծ.

առաքեալ էին, և մասնէն ի ժողով սրբոց, Ազգայեան բազմութիւն ժողովոյ վկայեցին, եթէ Ո'ղէս յոր գործ երթնալ էիք՝ վճարեցէք, Պատասխանն առեալ տալին. Թէ ի՞նչ իսկ յորժամ ի մէջ գնացաք, սպանաց զՔրիստոնէ ճշմարտութեան զվաղես. և ի տոյն ժամ առ ձեզ դարձեալ եկեալ ձեք աւատիկ առ ձեզ, Եւ յարուցեալ զԳրեանային ամենայն բազմութիւն ժողովոյն զտեսուելէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ. և ինքեանք մեկնեցան յիւրեցանիւր տեղիս: Եւ յառի մօտ լինէք սոփեստնս մինչև յայդ յառաւանս:

Ազգ իբրեկ այդ եղև, եկին մազխարբանոցն, սանն

ցողիստեան. Արի գնացուց առ կայսրն, Նորա պատասխանի տուեալ, առ. Այսպրն ժնոսաւ, արդ մեք առ ո' երթիցուց. Եւ բազում վիճումն ի մէջ եղեալ նոցա վասն այսր բանիս, և զբաւական եղեալ ի մէջ վասն այսր բանիս մինչև յիբն աւուրս: Եթէ ոչ, սակ, հարցին աւար վաճառք, և քաղաքը յափշտակեցին, ես' եւ թէ կայցէ նոյն կայսրն՝ զլիառեցաց, զի ինչեցի զայս հառել: Ազգա թոյլ տային նմա ժողիտարիանոցն մինչև յիբն աւուրս, և յետ երեք աւուրցն ստուգեցաւ զրոյցն, զի մեռեալ էր կայսրն»:

Հեղինակին. Եթէ հռչակաւոր մենաստաւ, նին Տարե կոչումը որ և իցէ յարաբեւ, բութին մը չունի Եւստաթէոս անունով առաքելոյ կամ նահատակի մը անձին և կամ նշխարաց հետ, կը հաճի՞ արդեօք բացատրել յեղի թէ ուսկից ծագած է այդ անունը: Մինչև ի նոր ապացոյց մենք պիտի շարունակենք հաստատել որ Տարե կոչումը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ Եւստաթէոս անունան կրճատումը:

Այսչափ բաւական ըլլալ ի փակումն մեր տեսութեանց Մեծ. Հօր «Կարևոր խնդիր, ներքո ուսումնասիրութեան անճշտութեան» և բանասիրական թեքութեանց նկատմամբ. և անցնինք այլևս բուն խնդրոյն հետազոտութեան, թէ արդեօք ՀԱՅՈՑ ՄԷՃ ԵՂԱՄ ԵՆԱՔԱՆ ԶՍ. ԳԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԻՌՈՐԶ ՔՐԻՍՏՈՒՆԱԿԱՆ ՔԱՐՈՁՈՒԹԻՒՆ ՄԸ, (շարունակելի)

Հ. Յ. ԱՊԻՐ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՔԱՂ

(Բնի և Գրքեր-Բնիկ Դ. 1-1000 Ա-Երբեք)

(շար. տես Բազմապէս, 1928, էջ 72)

ԺԲ. — Ղուկ. ԺԵ. 8-9.

«Կամ ո՞վ իցէ կիւ... (9) Կոչէ զբարեւ կամս և զզրացիս»:

Յոյն բնագիրն ունի «φίλας και γειτόνας» = բարեկամունքներն ու զրացունքները, ինչպէս նաև բոլոր թարգմանութիւնները՝ Ասորի-Եթովպ-Վուլկ. ևն, որոնք անխաբի իր իզական կը դնեն:

Թէև պարզապէս հայ թարգմանութիւնն յինքեան չի հասկցուիր սեռի տարբերութիւնը, սակայն նկատի առնելով արեւելեան մտայնութիւնն ու բարբերը և կնոջ դերը, զժուար չէր գուշակել զայն:

Անորոշութեան պատճառը կամ այս դիրքը, յայտնի է, անով կը մեկնուի որ Մեր Ոսկեղաւուն հեղինակներն անխաբի և առանց բացառութեան ամենեւին չեն կիրարկել ունի իզականաձեւը, մինչև կարծես խորշած կ'երևին թագունի բառէն ան-

գամ (որուն մէջ ունի կը յայտնուի), Եսթեր. Ա. 9. «Ասթինէ կին թագաւորին», 15. «Ասթինեայ կնոջ թագաւորին» 16. և... ինչպէս հաւանօրէն կարելի է հետեցնել Փաւստոսի «ի կնոջ թագաւորին» շատ ծանօթ և վիճուած բացատրութիւնն ալ. և տիկինը՝ երբեք փոխանակուած նաև դիտը բառով՝ նոյնը կը հաստատէ, քանի որ թագունի հայոց սովորական չէ գէթ այդ դարուն:

Կը մնար ուրեմն որ բնականաբար այդ և կին բառերով լրացնէին սեռի պահանջը, ինչպէս տեսանք յիշեալ փաւստեան օրինակին մէջ և Ս. Գրոց և Հայր շատ մը տեղեր, օր. Եեմմ. Է. 67 մինչ յոյնը կ'ըսէ՝ καὶ ἄδοντες καὶ ἄδουσαι, = երգիչներ և երգչուհիներ, ինչպէս և բոլոր թարգմանութիւնները, հայն ունի «Երգեցիկը սաղմոսասաց արք և կանայք»: — Ես. Գ. 1. Ἰσχύοντα καὶ ἰσχύουσιν = զօրաւորն և զօրաւորուին, հայը կը դնէ. «Զայր հզօր և զկին զօրաւոր»:

Նոյնպէս Ժող. Բ. 8. Ἐποίησά μοι ἄδοντας καὶ ἄδουσας = cantores et cantatrices = երգիչներ և երգչուհիներ. իսկ հայերէնը ճոխաբար գրած է. «Արարի ինձ զուսան»՝ արս և կանայս երգեցիկս:

Ղուկ. ԻԱ. 2. χήρα = vidua ի դէմ հայերէն ունի «կին ալրէ», և ասոր նման «կին մարգարէ», օր. Ես. Բ. 3. «Եւ մերձեցայ առ կինն իմ մարգարէ», ուր յոյնը և այլ թարգմանութիւններ ունին իզական սեռով, և քրօսթիստոն πρὸς τὴν προφῆτιν, նոյնպէս ւառիներ et accessi ad prophetissam:

Մինչդեռ այլուր զանց ըրած է հայ թարգմանութիւնը կիւնը, մանաւանդ երբ յայտնի է և իզական բառեր կը բացատրեն, ինչպէս Ելից ԺԵ. 20. «Աննա մարգարէ, յորք Ահարոնի» քրօսթիստոն = մարգարէուհի. Ղուկ. Բ. 36. «Աննա մարգարէ դուստր Փանուելի» = քրօսթիստոն = prophetissa ևն:

Սակայն ինչպէս Ղուկ. ԺԵ. 9ը, նոյնպէս և այլուր շատ անգամ անծանօթ կը մնայ սեռի խնդիրը. օր. Սիր. Թ. 4. «Ընդ